

Tako je i najkonzervativniji i najspontaniji dijalekat nešto što treba da bude, norma, a ne nešto što jest, predmetna datost. I dijalektolog dakle radi s redigiranim tekstovima, dakako dotjeranim u smislu što čišćega dijalekta, a ne u smislu književnoga jezika.

Književni se jezici ne razlikuju od drugih po tome što su normirani, nego po tome što su svjesno normirani, normirani preko spontane mjere. Ta njihova nespontana normiranost nije im nedostatak nego osnovna funkcija. Ali to je već tema za poseban članak. Norma se pak jeziku ne može nametnuti kao kakvo strano tijelo jer je sam jezik po naravi svojega postojanja norma. Ona može biti samo više ili manje spontana.

GLASOVNE PROMJENE UNUTAR IZGOVORENE RIJEČI

Ivo Škarić

Tokom proteklih stopeneset godina uloženi su mnogi naponi da se okupi naše jezično nasljeđe, opiše jezično stanje i preporučiti norma književnog jezika. Rezultat tog nastojanja je ovaj naš današnji jezik kojim se služimo u pisanoj književnoj i neknjiževnoj komunikaciji. Kako je doba stabiliziranja i normiranja našeg jezičnog koinea palo u vrijeme nacionalnog prosvjetiteljskog romantizma i lingvističkog pozitivizma, u središtu jezičnog interesa bio je, gotovo uvijek, pisani jezik i jezik za pisanje. Odatle su i mnoga normativna nastojanja bila usredotočena na pravopis. I ma koliko i pravopisni sustav morao biti otvoren za evoluciju i nikad neće biti dovršen, ipak, osnovno je tu već učinjeno.

Govor pak, koji je osnovna supstancija jezičnih ostvarenja, kao problem je skinut s dnevnog reda po brzom postupku: piši kao što govoriš, čitaj kao što je napisano! Naravno, čim je jednom poistovječeno pisanje s govorom, oni su mogli biti rješavani istodobno. Tako je i moguće da se naši pravopisci bave u mnogome ortoepijom, kao npr. normiranjem pisanja *č* i *ć*, *dž* i *d*, *je* i *ije*, itd. Ali, da govor nije isto što i pisanje, pokazuje već i ovo današnje jezično stanje: danas je teško pronaći dva čovjeka iz različitih krajeva koji bi govorili istim jezikom. Da govor nije isto što i pisanje, pa čak ni izomorfno, zna vrlo dobro suvremena lingvistika od de Saussurea koji je osnovnu formu jezičnog ostvarenja vidio u akustičnoj prirodi, pa preko Ballyja, Jespersena, Vendryesa do drugih. Da su govor i pisanje isto, ne bi P. Delattre isticao da je »pisanje maska koja skriva zvučnu stvarnost jezika« i upozorava da ne treba »brkati pisanu stranicu s jezikom kao takvim«. »Pisanje je – kaže Gougenheim – samo jedna od tehnika fiksiranja jezika, i to jedna vrlo nesa-

vršena tehnika koja bilježi samo neke elemente jezičnog kompleksa«. Da je naš pravopis istovjetan s govornom normom, ne bi A. Belić naglasio da se »pravopis našeg jezika samo u izvesnom pravcu može nazvati glasovnim«.¹

»Pisanje i govor predstavljaju dva različita sistema i ne mogu se zamjenjivati jedan drugim«² vrlo jasno i sigurno definira odnos pisanja i govora P. Guberina te nastavlja s pitanjem »Da li postoji mogućnost da se piše kao što se govori?«, na što odmah odgovara: »to je u sebi protuslovno«.³ Dakle, mi ne pišemo kao što govorimo niti ne zapisujemo sve što govorimo, npr. naglaske, rečeničnu intonaciju, pauze, tempo, jačinu, rečenični naglasak i opći timbar, a to nije malo i s druge strane, ne čitamo sve što je napisano. (O tome će nešto kasnije ovdje biti riječi.) Naše pismo ne slijedi u potpunosti govor, niti to hoće niti to može.

Ovdje mi s pravom svatko malo upućeniji može reći da zastupam opće prihvaćene tvrdnje i kristalno jasne činjenice. Međutim, ima i neupućenih i njima treba ovo reći. Tako, mnogi misle da su u prijestupu ako izgovore *kotkuće* ili *znaće* (umjesto *kod kuće* i *znat će*). Još uvijek se slušaju savjeti kao ovaj: »Riječ se mora uvijek potpuno izgovoriti. Svaki glas mora biti izrečen. Ni jedan glas se (nikako: *glase*, op. I. Š.) ne smije prešutjeti ili promrmljati... kod brzog izgovora zaboravljaju se pojedini konsonanti nastaje brbljanje mjesto govora«.⁴ Treba vježbati i vježbati dok se glatko i »legato« ne izgovori stih kao ovaj: »A naokolo cvast će cvijeće« s jasnim *t* u *cvast će* – savjetuje A. Freudenreich u svom »stručnom i ideološkom praktičnom priručniku za glumce amatere«.⁵ Još odlučnije, i gotovo moralizatorski opominje I. Štivić: »Osim toga tko ima zdrave govorne organe i ako nije baš lijep kod izgovora može i riječ *šestdeset, junačstvo, vrabca* itd.«⁶ isto tako jasno izgovoriti kao što Nijemac može izgovoriti *gelabt, segte* itd.« Kad može Nijemac, možemo i mi, nismo mi manje kulturni. Međutim, ne može Nijemac i ne želi da može, ne žele to ni Francuzi koji točno znaju kako se koja riječ ili skupina riječi izgovara nezavisno od grafičkog prikaza (npr. *liezoni*, nepostojani neutralni samoglasnici itd.); Talijani imaju ortoepska pravila za otvorene i zatvorene samoglasnike, u ruskom su jeziku ortoepska pravila presudna kod izgovora samoglasnika. Da ne spominjemo engleski gdje grafička i izgovorna forma imaju minimalne korelacije.

U nas kao da se ustalio ovaj niz: pravopis – Vuk: piši kao što govoriš – Maretić: »Pisanje i besjeda imaju sasvim jedno s drugim da se pokrivaju«⁷ – rezultat: govor mucanje (mucanje na kojem je izmucana jedna već prilično obilna literatura, prozna i pjesnička (!)). Ovo vjerovanje u istovjetnost sistema pisanja i govorenja ima za posljedicu razbijenu globalnost rečenične forme u govoru i iskidan ritam (nije li vrijeme da se zapitamo kako to da u nas malo tko zna glatko i prirodno čitati, a kako to da je teško naći kulturnog Francuza ili Engleza koji to ne bi mogao). Mi smo ovim stavom »razvili analitički smisao«⁸ za govornu formu, stakatiramo, govorimo gotovo kao što je napisano, naprosto: pišemo govornim organima. Da ne bih duljio, konstatirajmo odmah da je problem tu: on je ne toliko u pravopisu samom (u svakom slučaju naš pravopis namjerno ne želim ovdje povezivati s problemom govora), već u autoritetu koji on uživa, u despociji koju nad govorom vrši.

¹ A. Belić: Pravopis srpskohrvatskog jezika, Beograd, 1964, str. 9.

² P. Guberina: Govorni jezik i pisani jezik, Hrvatski jezik, 1938/39.

³ Isto.

⁴ A. Freudenreich: Gluma, Zagreb, 1934, str. 104.

⁵ Knjiga Gluma od A. F. nosi podnaslov: Stručni priručnik za ideologiju i praktičnu primjenu hrvatske pučke glume.

⁶ Hrvatski dnevnik, 11. IV 1937, str. 19.

⁷ T. Maretić: Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima, str. V.

⁸ Stj. Ivšić misli da fonetski pravopis slabi donekle analitički smisao za jezik (Etimologija i fonetike u našem pravopisu, Hrvatski jezik 1938/39). Moglo bi se primijetiti da fonetski pravopis pojačava fonetsku analizu.

Možda je najjednostavnije srediti odnose između govora i pisanja na ovaj način: jezik, uvijek isti, ostvaruje se u dva različita oblika – govor i pisanje. Govor se može posebnim kôdom djelomično pretvoriti u pisani tekst, a tim se istim kôdom pisani tekst daje djelomično preobličiti u govor. Taj je kôd (pravopis) arbitraran, tj. dogovoran, nezavisan od jezika, a jedina mu je zadanost: praktičnost upotrebe, što znači težnju prema što lakšem čitanju i pisanju (obično se uzimala u obzir samo lakoća pisanja, a ne i čitanja, što je mislim izazvalo neke zablude). Praktičnost kôda za pisanje podrazumijeva ulogu navika, tradicije, književnog nasljeđa, prikladnost za masovno opismenjavanje i racionalnost samog pravopisnog sustava (u ovom posljednjem pravopis se ugleda na jezični sustav nastojeći ga slijediti do mjere koju procijeni korisnom). Odnose govora i pisanja mogli bismo izreći jednostavnom praktičnom uputom: piši kao što je propisano, govori (i čitaj) kao što je pravilno! Ili kao što je to lijepo Ivšić preporučivao: »od govornika se zahtijeva jasan izgovor svake riječi . . . ali to se ne odnosi na svako slovo u pisanoj riječi . . . Jasan izgovor je onaj u kojem se čuju s a m o oni glasovi koji se doista čuju u p r a v i l n u izgovoru«. ⁹

Ovdje se sada čini da je sve jasno, ali tek sad smo pred problemom: što je to pravilan izgovor? A problem je i u našem ignoriranju problema ortoepije na kojoj je u nas malo sustavno rađeno, sve ako i imamo na umu radove B. Miletića, Đ. Kostića, Stj. Ivšića, M. Kravara, P. Guberine i drugih, jer njihove preporuke nisu bile popraćene i masovnom primjenom (udžbenici za izgovor i sustav vježbi prikladnih za rad u školama svih dobi u nas su sasvim izuzetni). ¹⁰

Kao posebno se još javlja problem s a d a š n j e g govornog stanja jer dosadašnji opis ne možemo tek tako na vjeru prihvatiti kao sadašnje stvarno stanje (niti sada važeće norme kao nešto što unaprijed mora biti prihvaćeno kao ideal našeg govora). Ovu sumnju treba postaviti za čitav govorni sustav od naglasaka i ritma do izgovora pojedinih glasova. Kakav je sadašnji (i koji sadašnji?) izgovor glasova, redom od *a* do *ž*?; kakve varijante realizacije fonema postoje, kakve su redukcije, asimilacije itd.? Jer, nema sumnje da je ovo trenutak znatnih promjena u našem govoru koje pravopisna norma možda i ne prati, niti treba da ih prati, u načelu. Danas su stvorena jaka kulturna središta, imamo velike seobe s raznih govornih područja u ta središta, kultura se demokratizira, kulturna gradska elita postaje arbitar za govor, napokon – svi ljudi govore, masovno i masama (zahvaljujući naročito sredstvima masovne komunikacije žive riječi). Vrijeme je koje zahtijeva akciju

⁹ Stj. Ivšić, isto.

¹⁰ Institut za fonetiku u Zagrebu izdao je 1955. g. u svojoj ediciji Acta instituti phonetici Srpsko-hrvatski jezik, Izgovor i intonacija s recitacijama na pločama, autori su Stj. Ivšić i M. Kravar. U ovoj knjižici nigdje se ne opisuju glasovne promjene unutar izgovorene riječi.

opis govornog jezika, utvrđivanje sustava sadašnjeg govornog jezika i usmjeravanje i okupljanje životnih tendencija u govoru normama. Toj istoj akciji treba da pripada i organizirana propaganda za širenje i usvajanje govornih normi, i to već u dječjim vrtićima, osnovnim i srednjim školama, na fakultetima i, možda, u posebno osnovanim školama za dikciju (a i kroz posebne »savjetnike za govor«). Kao dio i predgovor jedne takve akcije, koja tek treba da počne, neka bude shvaćen i ovaj prilog.

Kad se želi upozoriti na odstupanje (npr. u riječi *odstupanje*) govora od pravopisa, obično se spominju već od Karadžića uočene nedosljednosti u pisanju suglasničkih skupina *ds* i *dš*, zatim neka druga kao ona u pisanju suglasničkih skupina u stranim riječima (*jurisdikcija*, *adhezija*, *podtekst*, *post-diplomski*, *Rentgen*), spominje se i pismom neoznačeno prelaženje *n* u *m* u složenicama kao *vanbračni*, *jedanput* itd. Ovom popisu izuzetaka također se pridodaje i nepisanje slova *j* između vokala *i* i *o*. Međutim, fonetičnost našeg pravopisa ima jednu drugu, ali zaista krupnu nedosljednost, a ta proizlazi iz krivog označavanja granica riječi. Nepodudarnosti između glasova i slova koje odatle nastaju zaista su velike i brojne. Delimitativnu funkciju za riječi u govoru, zna se, ima naglasak, a tu istu funkciju u pisanju preuzima razmak među riječima. Ako usporedimo bilo koji tekst, kao na primjer ovaj napisan u donekle fonetskoj verziji:

Moja kumaje jedna vila ionamije rekla ka(t)samse rodila: »Bićeš nadarena izuzetnom sposobnošću dasama doživljavaš sreću idausrećuješ druge. Katise jedan čovjeK¹¹ bude približijo, poretebeće zaboraviti svoju tugu. Bićeš vedra, zatoćešse izvati Vedrana.« (Folkman: Plačko i Vedrana, prev. J. Stojanović).

»Bit ćeš nadarena izuzetnom sposobnošću da sama doživljavaš sreću i da usrećuješ druge. Kad ti se jedan čovjek bude približio, pored tebe će zaboraviti svoju tugu. Bit ćeš vedra, zato ćeš se i zvati Vedrana.«

primijetit ćemo kolika su odstupanja između govora i pisanja već na razini fonetskog obilježavanja riječi; prvu verziju jedva da znamo čitati, a drugu (htio bih!) ne možemo do-slovno izgovoriti, tj. tako da iščitavamo sve glasove i sve razmake. Očito je da naš pravopis ima etimološko označavanje granice riječi i da ne registrira fonetske promjene koje nastaju unutar izgovorene riječi.

Načinjanje ovog problema nameće međutim, potrebu da se pojam riječi definira, a to se ne može bez teškoća među kojima jedna proizlazi iz robovanja pravilima o pisanju i inerciji tih pravila. To je inercija u biti pozitivna, a postaje štetna tek onda kad se jezično sagle-

¹¹ Velikim slovom obilježavamo ovdje sonoriziranu varijantu bezvučnog glasa. Jednako bismo označili i desonoriziranu varijantu zvučnog glasa. Ove promjene nisu isto što i prelaženje glasa u zvučni par.

davanje ne uspijeva gipko kroz nju probijati. Taj utjecaj pisanog kôda na lingvistički sustav (čemu je konsekvencija jezik pisma, što je drugačije od: jezik pisanog govora) prisutan je i u opisima drugih jezika gdje se također granice riječi označavaju etimološki (npr. engleski, francuski) ili se one brišu u pismu tamo gdje u govoru postoje (njemački). Polazeći od napisane riječi P. Guiraud razlikuje strukturalne ili pomoćne riječi od značenjskih ili punih riječi.¹² Slično se u nas odvajaju naglašene od nenaglašenih riječi (enklitike i proklitike, tj. »reči koje same nemaju svoga akcenta«¹³). Teško da ćemo doznati što je riječ iz definicije: »Riječ je onaj skup glasova, koji ima neko značenje. On je vezan redovno jednim akcentom, a ne možemo ga ili ne želimo rastaviti u manje dijelove«,¹⁴ jer ovdje imamo riječi *redovno* (a što je to kad naglasak izostane?), *ne želimo* (a što ako baš želimo rastaviti?) i *neko značenje* (što nije dobro budući da i morfemi imaju neko značenje). U Gramatici hrvatskog ili srpskog jezika izričito stoji da »neke riječi nemaju svog akcenta, nego se u govoru naslanjaju na riječ ispred sebe« ili se »izgovaraju zajedno s riječima iza sebe i s njima akcenatski čine cjelinu«¹⁵ to su enklitike i proklitike. Još teže će biti otkriti što je riječ kao takva ako riječi podijelimo prema njihovoj trenutačnoj logičkoj funkciji u rečenici na samostalne i nesamostalne kao što je uradio M. Stevanović.¹⁶ I prema Ivšiću i Kravaru riječi »mogu biti naglašene i nenaglašene«. ¹⁷ Konačno što je to riječ kao jedinstvena kategorija? Kriterij jednog sadržaja nije dobar jer *glava države*, *neznanje* i *anje* imaju svaki po jedno značenje, a svejedno to nisu istovrsni elementi. U ovim primjerima imamo redom: dva naglasaka, jedan naglasak i bez naglasaka, tj. imamo stupnjevanje formi koje vjerojatno odgovara raznim razinama analize govornog iskaza. Kako se artikuliranjem govornog iskaza može vršiti prema razinama od više na niže: kompleksni znak ,odlomak, rečenica, sintagma, riječ, morfem, slog i fonem¹⁸, nemamo mjesta za dvije razine unutar riječi, odnosno za razlikovanje samostalnih – nesamostalnih, pomoćnih i punih riječi, naglašenih ili nenaglašenih, pa stoga nešto što nije puna riječ može biti samo njen dio, a prvi element govora na nižoj razini od riječi jest morfem.

Riječ je jedinica koja se sastoji od dvovrsnih morfema: leksema i gramatičkih morfema. »Pri sastavljanju kompleksnih znakova uz svaki leksički obavezno se bira gramatički morfem i obrnuto«. ¹⁹

Tako npr. *u* traži uz sebe *sob/i kuć/i Zagreb/u* itd., a *sob* traži ispred sebe *o, u, iz* itd. i iza sebe *a, ama, i* itd. Što su leksemi među ovima, a što gramatički morfemi, razlučit ćemo po veličini skupa kojem pripadaju. Tako u gornjem primjeru *sob, kuć, Zagreb* pripadaju mnogo većem skupu (i po tome su leksemi) od onog kojemu pripadaju *u, iz, i, a, ama, ø* i po tome su ovi posljednji gramatički morfemi). Kako sve naše nenaglašene riječi odreda, podjednako kao i ostali morfemi, obavezno prizivaju udruženje s nekim drugim morfemom uz koji se »prislanjaju«, to oni mogu biti i sami samo morfemi, a nikako riječi (pa čak ni s dodatkom »nesamostalne« jer uvođenje ovdje riječi *riječ* izazivalo je i može izazvati nesporazume).

¹² P. Guiraud: Les caractères statistiques du vocabulaire, P. U. F., Paris, 1954.

¹³ M. Stevanović: Savremeni srpskohrvatski jezik, Beograd, 1964, str. 161.

¹⁴ I. Brabec, M. Hraste, S. Zivković: Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb, 1954, str. 32.

¹⁵ Isto, str. 17. i 18.

¹⁶ M. Stevanović: Savremeni sh. jezik, str. 167–170.

¹⁷ Stj. Ivšić, M. Kravar: Srpsko-hrvatski jezik, Izgovor i intonacija na pločama, A. I. P. H., Zagreb, 1955, str. 33.

¹⁸ R. Katičić: Osnovni pojmovi suvremene lingvističke teorije, Zagreb, 1967, str. 25.

¹⁹ R. Katičić, isto.

Kako je riječ jedna jedinica govora, ona mora imati i svoj izraz – formu, a ta opća forma za sve riječi može biti samo naglasak. Iz toga proizlazi da u jednom tekstu može biti samo toliko riječi koliko ima naglasaka (npr. *Danas je otputovao* – dvije riječi). Ovako definirana izgovorna riječ u nas se obično posebno tretira s nepravom i naziva se fonetska riječ ili govorni takt.²⁰ Da su enklitike i proklitike jedinice nižeg skupa od razine riječi pokazuje i to što one, za razliku od drugih riječi, ne mogu samostalno tvoriti rečenicu; rečenica se ne može sastojati od *od, u, sam, ga* itd. To isto tako proizlazi iz toga što riječ ne može biti ona jedinica čime rečenica ne može i početi i završiti (rečenica ne može početi sa *sam, ga, je* itd. niti završiti sa *u, iz, pred* itd.). Na ovakvu raščlambu govornog niza – na riječi i morfeme – upućuje i naš naglasni sustav koji se podjednako odnosi prema proklitikama kao i prema prefiksima (*kòd kuće, pògledati, u grádu, napisati*).

Izgovornu riječ (fonetsku riječ, govorni takt) s puno razloga, dakle, moramo lingvistički i fonetski promatrati kao jedinicu na razini riječi i dok je to tako, možemo postaviti zadatak da promatramo glasovne promjene koje nastaju unutar te riječi. Pokušajmo ispitati da li se glasovni zakoni utvrđeni već ranije kod tzv. punih riječi protežu i na riječi definirane na ovaj način.

Da bi nastala neka glasovna promjena, ona se mora ostvariti unutar riječi jer je glas zatvoren u riječ, određuje je i sam je njome određen. Stoga glasovne promjene ne treba povezivati s onim izgovornim varijantama koje se događaju kod dodira dviju riječi, jer su to nefonološke promjene, promjene nastale zbog fiziološke ekonomije govora pod utjecajem prozodijskih faktora. Razlikovanje ovih promjena unutar riječi i od onih između riječi, premda rijetko isticano, vidljivo je indirektno mnogo češće na temelju primjera koje razni autori donose ili pak po tome što, u normiranju, neke glasovne promjene dopuštaju unutar izgovorne riječi, a ne dopuštaju u dodiru dvije riječi. Tako je npr. Ivšić siguran da se futuri *znat će, učit će* itd. izgovaraju spojeno: *znaće, učiće*; isto je tako siguran da se u tom spajanju događaju glasovne promjene svojstvene za fonetski sustav pa zato treba govoriti *cvašće, a ne cvast će*. U ovom primjeru nastaje ispadanje glasa *t* i asimilacije po mjestu izgovora.²¹ Da glasovni zakoni važe unutar riječi (i onih koje mi pišemo odvojeno), proizlazi i iz primjera na koje T. Maretić podsjeća govoreći da je fonetski način pisanja to dosljedniji što dalje idemo u prošlost; u Konstantina Ćirila nalazimo *bežnje* – (bez nje), kod M. Marulića *izemlje* (iz zemlje), kod D. Ranjine *bestida* (bez stida), *nidbi* (nit bi).²² Također samo na temelju primjera koje donosi možemo zaključiti da D. Boranić glasovne promjene

²⁰ Ivšić-Kravar: SHJ, str. 33.

²¹ Stj. Ivšić: Iz našeg izgovora, Hrvatski jezik, 1938/39.

²² T. Maretić: Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima.

prihvaća samo unutar izgovorne riječi. Daje primjere *ot kuće, pašće* (zašto ne *otkuće* ako može *pašće*²³), a i Pravopis HSJ MH i MS bira primjere odstupanja pisanja i govora samo u izgovornim riječima: *pot petom, pret kućom*, a ne donosi primjere, naravno kao *grat pljušti* (grad pljušti), *koš čuva* (kost čuva).²⁴ Međutim, formulacija »susjedne riječi« (pravopis MH i MS) ili »zasebnih riječi« (Boranić) sugerira da su *kod, pod, s* jednako zasebne i posebne riječi kao *kuća, pasti* itd. pa takvo formuliranje zbunjuje. Da su nenaglašeni morfemi zasebne riječi moglo bi proizlaziti i iz Beličeve formulacije²⁵ koja također spominje »zasebne reči«, ali primjeri koje daje za glasovne promjene između tih »zasebnih« riječi i opet su izgovorne cjeline. O jednačenju, koje je »nesumnjivo u izgovoru«, između »susjednih riječi« govori i M. Stevanović,²⁶ ali i on tek primjerima kao *is kuće, kot škole, z braćom, kat sam došao* daje na znanje da razlikuje »susedne reči« koje su samo u pisanju dvije riječi od onih koji su zbilja dvije riječi.

Osjećaj da je izgovorna riječ jedan element jasno je prisutan i u onim tendencijama za sastavljeno pisanje cjelina koje se izgovaraju i misle kao nedjeljive jedinice, a pri tome je istican futur (npr. *misliću, pašću, ješću* itd.) i neke druge riječi kao: *dogodine, ustvari, dosada, uvečer, doduše* itd. Međutim ovo može postati još jedan novi razlog za nedoumice zbog nedosljednosti jer podjednako nedjeljivo mislimo i izgovaramo i komplekse *znaoje, daobi, ugradu, prethućom* itd. Iz toga bi moglo izgledati da na razini riječi imamo četiri potkategorije: izgovorna (fonetska) riječ (kao npr. *znaosamga*), kolebljive riječi (kao npr. *znat ću i znaću*), zasebne naglašene (npr. *neprilika, znanje*, itd.) i zasebne nenaglašene riječi (*kao, u, sa, ga*, itd.). Mislim da ova kova artikulacija na četiri razine, i to sve četiri unutar riječi, zaista nije svojstvena jeziku; siguran sam pak da to nikako nije sa psihofonetskog stanovišta.

Nerazlikovanje pravih riječi od zasebno napisanih izvire iz diskusije koja se u nas vodila o dugim suglasnicima. Treba reći odmah da udvojenim suglasnicima kao posebnom kategorijom treba smatrati samo one susrete jednakih suglasnika koji se događaju unutar iste riječi, pripadaju dvama slogovima kao što to na primjer nalazimo u talijanskom jeziku. Prividno udvojeni suglasnici, tj. oni koji nastaju kod dodira dvije riječi, mogu se naći u svim jezicima gdje je distribucija suglasnika takva da se isti suglasnik može naći na početku i na kraju riječi, a takvih jezika je mnogo. Pravi udvojeni i prividno udvojeni suglasnici izgovaraju se fiziološki slično: oba imaju jednu pripremu, jedno

²³ D. Boranić: Pravopis hrvatskog ili srpskog jezika, Zagreb, 1951, str. 4.

²⁴ Pravopis hrvatskosrpskog jezika MH i MS, školsko izdanje, Zagreb–Novi Sad, 1960, str. 8.

²⁵ A. Belić: Pravopis SHJ, Beograd, 1950, str. 9.

²⁶ M. Stevanović: Savremeni srpskohrvatski jezik, Beograd, 1964, str. 101.

opuštanje i jedno produljeno trajanje (zato ih i zovu produljeni suglasnici); tokom trajanja napetost govornih organa do jedne točke opada, a potom naglo prelazi u rastuću liniju. Razlika je između pravih i prividno udvojenih suglasnika u tome što su pravi rezultat fonološke distribucije, a drugi sintaktičke pa su zbog toga ovi posljednji izvan domašaja fonetskih zakona, i naravno ovi se i ne koncipiraju kao posebna kategorija. U našem jeziku kao što je poznato nema udvojenih suglasnika, ali se svejedno spominju izuzeci kao npr. superlativi *najjači*, *najjužniji* itd., a smatra se izuzetkom i izgovor dvostrukih suglasnika u nekim stranim i novonastalim riječima (*podtekst* – izgovor: *pottekst*, *predtakmičenje* – izgovor: *prettakmičenje*).²⁷ Čini se da su oba ova slučaja prividno izuzeci jer kod superlativa, ili se izgovara (a ponekad i piše) jedno *j* (*nàjači*, *najjužniji*) ili se riječ cijepa na dvije zasebne: *nâj jüči*, *nâj jüžniji* (riječ *naj* se čuje i u zasebnoj upotrebi npr. *Sve je bilo nâj*). Slično je i s drugim izuzecima, tako je *pöd tèkst* ili *pòtekst* itd. Ovdje treba učiniti jednu napomenu da ne bi došlo do zabune: svaku jedinicu govora moguće je izgovoriti samostalno bilo kao zasebnu riječ bilo kao zasebnu rečenicu. Mi možemo u metajeziku reći: *Sam je oblik pomoćnog glagola biti* ili *A je samoglasnik*. U govoru će se ovo najčešće dogoditi kod isticanja, tj. kad se nekom (ili svakom) morfemu, slogu ili čak fonemu želi pridati posebno značenje (npr. Doći ćeš!).

Kod nas je o izgovoru dvaju jednakih ili izjednačenih suglasnika prvi pisao (kaže M. Rešetar)²⁸ R. Košutić u Gramatici ruskog jezika, ali tako da je Rešetar ušao u diskusiju s njim. Košutić naime smatra da uvijek kad se nađu dva jednaka ili izjednačena suglasnika u dodiru imamo slivanje u jedan kratak suglasnik, i to bez obzira da li je taj susret unutar jedne naglašene riječi (npr. *oderati*, *rastaviti*), ili je to susret proklitike i naglašene riječi, npr. *podrvetom* (pod drvetom), *odede* (od dede), *isela* (iz sela), *krozemlju* (kroz zemlju), *išume* (iz šume), *iživota* (iz života), ili susret naglašene riječi i enklitike: *onam* (on nam), *brate* (brat te) ili je to pak susret dvije naglašene riječi ako se izgovaraju brzim tempom: *joživi* (još živi). Rešetar potpuno prihvaća samo prvi slučaj (*oderati*), za drugi se ne slaže (*isela*), a za dva posljednja (*onam*, *joživi*) potpuno se ne slaže, već misli da se u svim tim slučajevima izgovara dugi suglasnik (osim što u posljednjem slučaju može doći i do potpunog prekida među riječima). Dakle: *oderati*, *rastaviti*, ali: *oddede*, *iššume*, *ižživota*, *onnam*, *bratte*, *jožživi*. Kao Rešetar smatra i Ivšić da se u spojevima dvije naglašene riječi izgovara dugi suglasnik (mraz-zà mrazom).²⁹ Zanimljivo je

²⁷ Ovi su primjeri iz Lj. Jonke: Književni jezik u teoriji i praksi, ali pretpostavka da postoji mogućnost asimilacije po zvučnosti u izgovoru grupe *dt* nije autorova.

²⁸ M. Rešetar: Dugi suglasnici u srpskohrvatskom jeziku, Južnoslovenski filolog, II, 1921.

²⁹ Stj. Ivšić: Iz našeg izgovora, Hrvatski jezik, 1938/39.

kako kod Košutića nema granice u ovom kraćenju, a isto je tako interesantno kako je Rešetar postavio tu granicu; Rešetar je stavlja upravo tamo gdje je ona i u pravopisu pa treba pomisliti da je točno »da na izgovor obrazovanog čovjeka utječe to kako vidi, ili kako zna, da se piše koja riječ«³⁰ te je možda ovo pravi razlog osjećanju da je Košutić daleko otišao. Ja također smatram da je ovo kraćenje predaleko otišlo, ali samo što se tiče suglasničkih susreta dvije naglašene riječi. Želeći utvrditi sadašnje stanje u izgovoru vršio sam ispitivanja na grupi studenata i nastavnika koji su porijeklom iz Zagreba, Slavonije i Dalmacije, i to tako da sam jedanput snimio njihov spontani govor, a drugi put jasno čitanje. Razlike su između ove dvije verzije bile znatne i bit će da je u pravu Rešetar kad veli da »utječe na govor to kako vidi« čovjek napisano (pogotovu ako vjeruje da t r e b a iščitavati svako s l o v o !). Tako snimljeni materijal, a i drugi koji sam imao na raspolaganju, analizirao sam tako što sam izrezivao isječke koje je onda slušala jedna grupa. Slušači su se morali odlučiti da li čuju, u isječku izdvojenom iz konteksta, npr. iz *Zagreba* ili *i Zagreba*, iz *Siska* ili *i Siska* itd. Kod spontanog govora gotovo uvijek se čuje jedan kratak suglasnik tamo gdje bi etimološki trebali biti dva jednaka ili izjednačena. Ovo zorno potvrđuje i sonografska analiza koju sam također vršio. Ima doduše i jedan manji broj slučajeva dvostrukog (dugog suglasnika) što mislim da je utjecaj onoga što se zna kako »bi trebalo biti«. To zaključujem odatle što je u čitanom govoru gotovo uvijek bio udvojeni suglasnik ili pauza između dvaju suglasnika. Da bih utvrdio da li je posrijedi izgovorna varijanta ili fonemska promjena, ispitivanje sam vršio putem diktata u drugom razredu osnovne škole, dakle na djeci koja su tek naučila princip fonem – slovo, a nisu, smatrao sam, još utvrdila raspodjelu slova u svakoj napisanoj riječi. Djeca su rečenice: *Dolazim iz šume*, *Pijem iz Žute šalice*, *Dolaze iz Splita*, *Ja sam iz Zagreba*, *Dolaze od tamo*, *Bio sam kod tebe* – mahom dobro napisala. Ipak od pedesetero djece, koliko sam ih ukupno imao, 15 ih je napisalo *kotebe*, 5 piše *iskuće*, 3 *ižute*, *išume* 2, a neki su napisali *kot tebe* i *is Splita*. Opaža se dakle kolebanje oko toga koji je fonem i koliko je fonema u nekom kompleksu, a mislim da je to kolebanje između već naučenog pisanja (nitko nije napisao pogrešno iz *Zagreba* jer se vjerovatno to već više puta pisalo u razredu) i osjećaja fonema u riječi. Da je etimologiziranje već nastupilo i da su već pod utjecajem pravopisnih pravila, primjetno je iz razlike između dva odjeljenja. U jednom odjeljenju greške u odvajanju izgovornih riječi učinjene su u 13% slučajeva, a u drugom samo u 5%. U onom prvom imamo i mnogo više napisanih kraćenja i asimilacija; u drugom pak, što je vrlo zanimljivo, etimološkičnost postaje već toliko jaka

³⁰ M. Rešetar: Dugi suglasnici u hrvatskosrpskog jezika.

da se pojavljuje i tamo gdje ni pravopis to ne provodi pa u 8% slučajeva imamo *odpjevaj, kadkada*, a po dva puta i *iz sjeci* i *i sjeci*, dok se takva greška potkrala svega u jednom slučaju u onom prvom odjeljenju. Takva hiperkorektnost ili preslobodna generalizacija u etimologiziranju čuje se nerijetko i u govoru onih kojima pravilan govor nije spontan (nerijetko se čuje izgovor *znati ću, dati ću* itd.).

Čini mi se da ponašanje suglasničkih skupina nije sasvim isto u susretu proklitike i naglašenih riječi i naglašene riječi i enklitike. U ovom posljednjem spoju češći je prekid među suglasnicima, ili ako se suglasnici izgovaraju kao udvojeni, onda su nešto dulji. U govoru koji je snimljen na ploče, a služi za vježbe u izgovoru³¹ uočljivi su već običnim slušanjem udvostručeni suglasnici (kao u primjeru *noçasse*), a i sonografski snimci to pokazuju. Djeca su u pisanju manje grešaka pravila u rečenicama kao *Brat ti daje knjigu, Kukuruz si pojeo, Nos si razbio*, nego u onim gornjim primjerima premda su ipak neki napisali *bratti* i *brat i, kukurussi* ili *kukurusi, te nosi* (za *nos si*).

Naizgled je paradoksalno da u dodiru naglašenih riječi u govoru dolazi do velikih redukcija, asimilacija, do svodenja dva ista suglasnika na, materijalno uzevši, jedan kratak. U tim spojevima i kod pažljivijeg izgovora (u govoru kazališnih glumaca, spikera radija i televizije te snimci izgovora SHJ) opažamo mjesto dva jedan produljeni suglasnik (npr. *volim-manje*), zatim asimilacije po zvučnosti (*grattonè, bažžadovoljan*), zatim neke druge asimilacije kao *naš-šest, vas-Sove*. Istovremeno u ovim se slučajevima djeca u pisanju nisu bunila. Velike redukcije i asimilacije suglasnika u spojevima izgovornih riječi ne vrše se po glasovnim zakonima našeg jezika jer imamo i obezvučavanje prema prethodnom suglasniku (*vas-Sove*) ili pak imamo palataliziranje prema prethodnom suglasniku (*bažžadovoljan*). Treba naravno uzeti u obzir obezvučen izgovor suglasnika ili sasvim bezvučan kod Zagrepčana pa zato i imamo *mraZ-Zimi* i *graD-Daje* mjesto *mraz-zimi* i *grad-daje*. U jasnoj dikciji (spikeri RTVZ, recitiranje glumaca) nemamo u ovim slučajevima asimiliranje po zvučnosti (izgovaraju npr.: *petnaestog stoljeća, grad tone* itd.). Čini se, dakle, da redukcije i asimilacije suglasnika u dodiru dviju izgovornih riječi mogu biti znatne, čak veće nego unutar izgovorne riječi, naročito kod brzog tempa govora, a to vjerojatno baš zato što te promjene nisu ograničene fonetskim zakonima koji važe unutar riječi, već su slobodne, a izjednačavanje se vrši prema trenutačno jačem suglasniku. Ovo je razumljivo budući da se unutar riječi javljaju disimilacijske snage koje čuvaju formu riječi i koje dopuštaju samo promjene koje su u sustavu, promjene koje, vladajući se zakonito, indirektno iskazuju prisutnost izvorne forme. Lako ćemo se uvjeriti u ovo ako

³¹ Ivšić-Kravar: Izgovor SHJ. Spikirao je P. Cindrić.

pokušamo izgovoriti *sunašće* i *naš si*, a potom *naš cijenjeni* i *naš sin*, jer ćemo osjetiti da je grupu *šč*, *šš*, teže izgovoriti u jednoj istoj izgovornoj riječi nego kad ti suglasnici pripadaju različitim riječima (sonografski snimci pokazuju znatno artikuliraniji produljeniji izgovor grupe *šč*, i *šš*, u primjeru *sunašće* i *naš si* nego u *naš sin* i *naš cijenjeni*).

Jedna od najsigurnijih promjena koja se može zapaziti unutar izgovorne riječi jest asimilacija po zvučnosti (koju ponovo ne vrše dosljedno neki spikeri Radio-televizije Zagreb jer se katkad čuje npr. iz *Splita*, s *balkona* itd.). U spontanom govoru ispitanika – studenta, u govoru nekih glumaca i u »Izgovoru HSJ« asimilacija po zvučnosti dosljedno se provodi unutar izgovorne riječi, npr. *zglave*, *kotkuće*, *zbebom*, *satsam* (sad sam), *isfonetike*, *razloksu* (razlog su), *otpolo*, *sādga*, *sa(t)će* (sad će), *ka(t)se*, (kad se) itd.

Djeca su pišući po diktatu vrlo često pisala *zbebom* ili *z bebom* (7 puta), *iskuće* (5 puta), *kotpotoka* (2 puta), *otkuće* (6 puta). *Brat ga* nitko nije napisao kao *bradga* (premda se ovako najčešće izgovara) što je vjerojatno zato što se završni suglasnik naglašene riječi osjeća fonološki stabilniji od onog u proklitici.

Ispadanje suglasnika *t* u futuru vrlo je redovna pojava u spontanom govoru naših ispitanika, Izgovoru HSJ i u govoru glumaca i spikera. Pri jasno čitanom govoru ispitanici su u velikom broju slučajeva čuvali *t* u izgovoru što je, čini mi se, znak odsutnosti jasne predodžbe o tome što je pravilan izgovor i upućuje na robovanje pisanoj formi. Slično je i s asimilacijom po mjestu izgovora. Primjere *ombi*, *ispašće*, *iščāše*, *iždžepa*, itd. u čitanom govoru su često izgovarali kao *on bi*, *ispast će*, *is* ili *iz čāše*, *iz džepa*, čime je redovno bila oštećena ritmičnost rečenice. U spontanom govoru pak asimilacije su u svim ovim slučajevima redovna pojava.

D a z a k l j u č i m o :

1. Izgovorna riječ je fonetska i jezična cjelina unutar koje važe fonetski i fonološki zakoni našeg govora i jezičnog sustava. I u najjasnijem pravilnom izgovoru unutar te cjeline treba provesti asimilaciju suglasnika po zvučnosti ili po mjestu izgovora kao i redukciju suglasnika po zakonima našeg glasovnog sustava.

2. Fonetski zakoni ne djeluju ni kao obaveza za promjenu ni kao sprečavanje promjene u dodiru dviju izgovornih riječi te tamo nalazimo kod jasne dikcije čuvanje izvornih formi, a kod labavije i brže znatne redukcije i asimilacije među kojima i takve koje nisu svojstvene našem fonetskom sustavu.

3. Pod utjecajem vjerovanja da je naše pismo fonetsko krše se zakoni govora i izgovora, a naročito to čine oni koji naš standardni govor nisu sponatano učili, te težeći da artikuliraju svaki glas prema svakom slovu, razbijaju rečenični ritam i intonaciju čime dobivamo jedan oblik patološkoga govornog stanja.

4. Stoga bi bilo potrebno intenzivnije proučavati naš suvremeni govor, odrediti ga i normirati (ne vodeći računa o pravopisu i bez obaveznih pravopisnih implikacija).

5. Jer čini se da danas već ima veliki broj onih koji moraju i onih koji žele (bilo da su to stranci ili naši ljudi) govoriti pravilno našim standardnim govorom te je očito da bi trebalo utvrditi kakav je on.

NEKA KOLEBANJA U JEZIČNOJ TEORIJI I PRAKSI

Karlo Kosor

Poznata je činjenica da je u hrvatskom standardnom jeziku posljednjih godina zavladao dosta velika pometnja i zbrka. Zbog novih društvenih, ekonomskih i kulturnih previranja u jezik su ulazile mnoge tuđe riječi, tuđi izrazi i sintaktičke konstrukcije koje ne odgovaraju duhu i ustrojstvu hrvatskoga književnog jezika. U novinama, časopisima, preko radija i televizije do dosade su se ponavljale iste riječi, isti izrazi i iste fraze koje su počele jezik, inače živ organizam, nekako ukrućivati, ukalupljivati i činiti sklerotičnim.

Jezikoslovci, svjesni opasnosti koje od toga prijete jeziku, pokreću JEZIK, otvaraju posebne jezične rubrike u književnim i dnevnim listovima te u njima upozoravaju kulturnu javnost na jezične nepravilnosti koje prodiru u jezik i upućuju je kako će pravilno i lijepo pisati književnim jezikom. Neki od njih, u brizi za jezik, pišu i objavljuju stručna djela i praktične priručnike o književnom jeziku u teoriji i praksi.

Po mišljenju jezikoslovaca različni su uzroci jezičnoj zbrci u našem književnom jeziku. Glavni bi bili: opća hajka na učenje gramatike u osnovnim i srednjim školama, površno jezično i pravopisno znanje nastavnika i profesora, pa i nastavnika i profesora hrvatskoga književnog jezika, nedovoljna jezična kultura novinara i javnih radnika koji govore preko radija i televizije. No, kako se čini, i sami jezikoslovci su ponešto krivi jezičnoj nesnalazljivosti pisaca i javnih radnika, jer ima mnogo jezičnih i pravopisnih pitanja u kojima se sami ne slažu ili ih sami nedosljedno rješavaju. Tako daju nestručnjacima povod za ispriku da pišu kako već najbolje znaju. Za potvrdu takva, naravno